

Arabas, Iwona

Lecznictwo ludowe i leki roślinne w badaniach ankietowych czasopisma "Wisła" (1887-1905, 1916/1917)

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 36/4, 65-70

1991

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Iwona Arabas
(Warszawa)

Lecznictwo ludowe i leki roślinne w badaniach ankietowych czasopisma „Wisła” (1887-1905, 1916/1917)

Zainteresowania ludoznawcze w Polsce mają swój początek w końcu XVIII wieku, natomiast zagadnienia z zakresu kultury ludowej zaczęto włączać w program badań nad dziejami kultury narodowej już w początkach XIX wieku. Prekursorem badań ludoznawczych był Hugon Kołłątaj, który w 1802 r. proponował opracowanie monografii, dotyczącej obyczajów i obrzędów narodu polskiego. Uważał, że badania takie powinny być prowadzone według ankiety, w której znaleźć się muszą również pytania o lecznictwo ludowe¹. Duże znaczenie w gromadzeniu wiedzy ludoznawczej tego okresu miały dwa polskie czasopisma „Wisła”² i „Lud”³. Należały one do czołowych czasopism etnograficznych w skali europejskiej⁴, wśród których najbardziej znane wówczas to ukazujące się od 1878 r. angielskie czasopismo „Folk-Lore Record” i francuskie „Le Traditions Populaires” (od 1886 r.) oraz „Melusine” (od 1877 r.).

Etnograficzno-geograficzny miesięcznik „Wisła” był wydawany w Warszawie w latach 1887-1905 (oraz po wznowieniu 1916-1917). Wysoki poziom naukowy i duża liczbę autorów oraz korespondentów pismo zawdzięczało przede wszystkim redaktorowi Janowi Karłowiczowi, który funkcję tę pełnił od 1888 r. — przez jedenaście lat. Program gromadzenia wiedzy ludoznawczej wytyczony przez redaktorów „Wisły” nie

1 Z listu H. Kołłątaja do J. Maja pisanym z Ołomuńca w 1802 r. „Pamiętnik Warszawski” 1810 t. 2 s. 38-40. Pełny tekst ogłoszono [w:] *Ks. Hugona Kołłątaja Korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim...* t. 1, Kraków 1844, s. 12-30. Por. Elżbieta Millerowa, Agata Skrukwa: *Oskar Kolberg (1814-1890)* [w:] *Dzieje folklorystyki polskiej 1864—1918* pod red. Heleny Kapeliuś i Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa 1982, s. 44.

2 Miesięcznik „Wisła” (1887-1905) wydawany był z częściowej zapomogi Kasy im. Mianowskiego. Ukazało się 19 tomów; w 1916 r. czasopismo zostało wznowione i został wydany tom XX jako rocznik 1916/1917. Pierwszym redaktorem i wydawcą, który pełnił swoje obowiązki niespełna rok był Artur Gruszecki, z wykształcenia historyk i archeolog. Jego następcą był Jan Karłowicz etnograf, językoznawca i muzykolog, w 1899 r. obowiązki redaktora przejął Erazm Majewski, przyrodznawca.

3 „Lud” — czasopismo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie. Ukazywało się w latach 1885-1939. Problemy ziołolecznictwa, opisywane na łamach tego czasopisma opracowała U. Miernicka. Por. pracę tej autorki pt. *Rośliny w lecznictwie i w wierzeniach ludowych na podstawie czasopisma „Lud” w latach 1895-1939*. [W:] *Historia leków naturalnych*. Pod red. Barbary Kuźnickiej. I. *Źródła do dziejów etnofarmacji polskiej*. Warszawa 1986, s. 162-283.

4 Por. H. Kapeliuś „Wisła”: [w:] *Dzieje folklorystyki polskiej 1864-1912*. Pod red. Heleny Kapeliuś i Juliana Krzyżanowskiego. Warszawa 1982, s. 264-337.

był na owe czasy nowatorski. Oskar Kolberg w tym czasie prowadził już badania terenowe i w momencie powstania „Wisły” miał wydanych drukiem 19 tomów monografii *Lud...*⁵. Miesięcznik „Wisła”, dzięki drukowanym na jego łamach ankietom, stał się prawdziwą skarbnicą wiadomości o wczesnym lecznictwie ludowym, w tym również o lekach pochodzenia roślinnego. W końcu XIX wieku ankiety były bardzo popularną metodą gromadzenia materiałów z zakresu różnych dziedzin; były jednocześnie programem badawczym ich twórców. Stanowią więc dziś bogate źródło do badań nad dziewiętnastowiecznym stanem wiedzy. Obecnie wzrosło zainteresowanie ankietami jako m.in. metodą badań przyrodoznawstwa w XIX wieku⁶.

Pośród kilku ankiet, opublikowanych na łamach „Wisły” najobszerniejszą i najbardziej szczegółową była ankieta autorstwa Bronisława Grabowskiego z Częstochowy. Otrzymał on propozycję ułożenia kwestionariusza pytań od redakcji „Wisły”. Opracowując go, wzorował się na dwóch pracach: kwestionariuszu ułożonym przez profesora Bogiszycza⁷ z Zagrzebia i programie badawczym, wydanym przez M.J. Charuzina, sekretarza oddziału etnograficznego w cesarskim Towarzystwie Miłośników Nauk Przyrodniczych, Antropologii i Etnografii (Moskwa 1887 r.).

Bronisław Grabowski opublikował ankietę w 1889 r. w III tomie „Wisły” i zatytułował ją *Kwestionariusz dla zbierających zwyczaje i pojęcia prawne u ludu po wsiach i miasteczkach*⁸. Ankietą była skierowana do korespondentów terenowych i zawierała 686 pytań, ułożonych w 21 grupach tematycznych. Autor stawiał bardzo duże wymagania osobom, które miały odpowiadać na przygotowane pytania. We wstępie pisał: „Pożądane są odpowiedzi szczegółowe, opisujące i rozwijające daną kwestię i popierające, jeśli można, charakterystycznymi przykładami z życia. Niestęchanie cennymi są łączące się z kwestią przysłowia, frazesy i nazwy, używane w rodzaju terminów prawnych, charakterystyczne wyrażenia i określenia, słowem cała strona językowa przedmiotu (...). Tym sposobem obraz zwyczajów, pojęć i stosunków nabrąby pożądanej wyrazistości i zyskałyby rękojmię pewności oraz podstawę do krytycznej oceny danych stosunków”⁹.

W kwestionariuszu Bronisława Grabowskiego najbardziej interesujące — bo odkrywcze — jest zwrócenie uwagi na zwyczaje ludu, charakterystyczne dla różnych dziedzin życia oraz na ówczesne poczucie moralności. Zbieranie bowiem w XIX wieku podań, przysłów, pieśni, opisów ubiorów, chaty, urządzeń domu itp. było dość po-

5 Oskar Kolberg był pionierem naukowym badań polskiego folkloru. Podczas pięćdziesięciu lat wędrówek po kraju zebrał ogromny materiał ludoznawczy, który został opublikowany w serii *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce* (23 serie w latach 1857-1890). Jednocześnie (1882-1891) ukazało się jedenaście tomów *Obrazów etnograficznych*.

6 Jednym z takich opracowań jest np. artykuł Piotra Sebastiana Köhlera i Alicji Piekielek-Zemanek: *Józefa Rostafińskiego odezwa do nie botaników o zbieranie ludowych nazw roślin i udział w niej Marii Twardowskiej*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 31, 1986 nr 2, s. 471-479.

7 Kwestionariusz prof. Bogiszycza został rozesłany „w różne okolice Słowiańszczyzny południowej”; materiał uzyskany od korespondentów wydał on później jako tom I *Zbiorn: obecnych zwyczajów prawnych u Słowian południowych*, Zagrzeb 1874.

8 B. Grabowski: *Kwestionariusz dla zbierających zwyczaje i pojęcia prawne u ludu po wsiach i miasteczkach*, „Wisła” t. 3, 1889, s. 171-209.

9 Tamże, s. 173.

wszeczne wśród badaczy, zajmujących się etnografią. W ostatnim dziale¹⁰ kwestionariusza B. Grabowskiego pt. *Poglądy na przestępstwa przeciwko własności i wyzysk* (60 pytań) znajduje się kilka interesujących pytań o etykę lekarzy i innych osób zajmujących się leczeniem. Oto one (pytanie nr 669): Czy bywają w danej miejscowości ludzie, zajmujący się leczeniem; jak się lud zapatruje na nich i jakie daje im nazwy? Czy leczenia dokonują w dobrej wierze, czy też ze świadomością szarlatanstwa? (670) Czy nie ma takich osób, któreby używały sławy cudownych lekarzy? (671) Jakie wynagrodzenie pobierają samozwańczy lekarze? (672) Czy nie bywa wypadków, że lud samozwańczym lekarzom wymierza doraźną karę lub oddaje ich do sądu? (673) Czy bywają w danej miejscowości ludzie zajmujący się czarami? Jakiej płci i w jakim wieku? (674) Dla jakich powodów lud woli udawać się do znachorów, aniżeli do lekarzy z powołania? (675) Czy bywają ludzie, trudniący się zażęgniowaniem i w jakich chorobach lud ucieka się do tego środka? Czy zażęgniowujący pobiera za swe usługi stałe wynagrodzenie, czy też zadowala się darami chorych? (676) W jakich razach ludzie udają się o pomoc do czarodziejów i jakie ci za swoją pomoc pobierają wynagrodzenie? (677) Jakim sposobem, według pojęć ludu, czarownicy i czarownice zyskują wiedzę nadprzyrodzoną? (678) Czy nie ma wypadków odszukiwania czarownic, jakimi środkami i w jakich razach? (679) Czy nie było wypadku doraźnego i samowolnego sądu nad czarodziejami i czarownicami, lub oddawania ich do sądu? Co lud myśli o uniewinnieniu ich przez sądy? Czy nie sądzi, że po śmierci nie zasługują na rozgrzeszenie chrześcijański? (680) Czy nie ma śladów lub wspomnień karania czarownic i czarowników?¹¹

W kwestionariuszu Grabowskiego brak pytań mogących przynieść odpowiedź, w jaki sposób lud leczył się i jakich środków leczniczych używał. Luka ta została uzupełniona już w następnym tomie „Wisły” z 1890 r., gdzie znajduje się list podpisany inicjałami A.L.P.¹² i odezwa wraz z kwestionariuszem nadesłana przez redakcję czasopisma „Zdrowie”. List był dokładną instrukcją dla przyszłych zbieraczy wiedzy ludowej: „Udaję się do wszystkich, mających możliwość zapoznania się ze sposobami i środkami leczenia ludowego, aby raczyli łaskawie zająć się zbieraniem tych traw i ziół, które używają się w miejscowej medycynie ludowej. Leczeniem trudnią się owczarze, znachorzy, baby, a nawet panie, od nich też należy dowiadywać się, co się tyczy danej sprawy. Każdą roślinkę przylepić na ćwiartce papieru, pisząc u góry nazwę ludową rośliny, jeśli takowa jest znana, a jeśli nie, to określenie jej naukowe zrobi specjalista.

¹⁰ Pytania podzielone są na grupy tematyczne: 1. Wiadomości wstępne (8 pytań). 2. Poglądy na różnice stanowe (17 pytań). 3. Poglądy na stosunki rodowe (20 pytań). 4. Poglądy na małżeństwo (106 pytań). 5. Zwyczaje i poglądy, dotyczące się stosunków pomiędzy rodzicami a dziećmi (74 pytania). 6. Zwyczaje i poglądy, dotyczące się wspólnego pożycia rodowego i rodzinnego oraz wspólnego władania ziemią (24 pytania). 7. Zwyczaje dotyczące się ostatniej woli i testamentu (14 pytań). 8. Zwyczaje spadkowe (28 pytań). 9. Zwyczaje, dotyczące się opieki (21 pytań). 10. Zwyczaje i poglądy w dziedzinie prawa rzeczowego (122 p.). 11. Zwyczaje i poglądy, dotyczące się najmu (18 pytań). 12. Zwyczaje i poglądy, dotyczące się służby (11 pytań). 13. Zwyczaje, dotyczące się spółek i robót wspólnych (18 pytań). 14. Zwyczaje i pojęcia, dotyczące się prawa publicznego (15 pytań). 15. Zwyczaje i pojęcia, dotyczące się postępowania sądowego (68 pytań). 16. Poglądy na przestępstwa przeciwko religii (9 pytań). 17. Poglądy na przestępstwo przeciwko czci i sławie bliźniego (9 pytań). 18. Poglądy na pijaństwo i zakłócenie spokoju publicznego (13 pytań). 19. Poglądy na zabójstwo i uszkodzenie na zdrowiu (17 pytań). 20. Poglądy na przestępstwa przeciwko czystości obyczajów (14 pytań). 21. Poglądy na przestępstwa przeciwko własności i wyzysk (60 pytań).

¹¹ Tamże, s. 208-209.

¹² „Wisła” t. 4, 1890, s. 189.

Obok niej napisać chorobę, przeciw której używa się, dalej wyjaśnić, jak się używa (odwar, sok, proszek, nastój itd.), jakie części rośliny używają się (pączki, kwiaty, liście, łodygi, korzenie itd.)...¹³ Następnie została wydrukowana odezwa redakcji miesięcznika „Zdrowie” o następującej treści: „Racjonalny empiryzm, który dziś panuje w medycynie, znajduje niewyczerpane skarby w niekrytycznym doświadczeniu całych pokoleń ludowych. Praca lekarzy rosyjskich świetnie stwierdziła tę prawdę. W literaturze naszej znajdujemy zbyt szczupłe dane co do wyobrażeń ludu o sile leczniczej rozmaitych przedstawicieli świata roślinnego. Bliższe zbadanie tych wierzeń i wyobrażeń ważnych nie tylko dla farmakologii, lecz także i dla higienicznego stanu ludu i w ogóle dla ludoznawstwa, jest rzeczą zbyt zaniedbaną, niestety przez naszą inteligencję. Pierwsza część tej pracy, tj. zebranie materiału surowego musi być podjęta przez mieszkających na prowincji, gdyż bezpośrednia styczność z ludem jest niezbędnym warunkiem odnośnych obserwacji; w pracy tej zarazem musi wziąć udział wielu ludzi, gdyż tylko zrzeszone usiłowania pozwolą zebrać odpowiedni materiał”.¹⁴ Kwestionariusz zatytułowany był: *Do kwestii wierzeń ludowych w siłę leczniczą roślin*.¹⁵ Zawierał pytania dotyczące: miejsca obserwacji, nazwy rośliny używanej jako środka leczniczego, czasu i miejsca zbierania rośliny, sposobu przyrządzania z niej leku oraz przy jakich schorzeniach dana roślina była stosowana. W kwestionariuszu znajdowały się również pytania, których przedmiotem była obrzędowość związana z używaniem ziół i wierzenia o charakterze magicznym.

Korespondencje terenowe z odpowiedziami na ankiety drukowane były na łamach „Wisły” w dziale *Poszukiwania*, pod hasłem *Lecznictwo ludowe. Poszukiwania* — był to dział zawierający najczęściej nieopracowany materiał źródłowy nadsyłany przez korespondentów terenowych, a dotyczący wielu dziedzin z pogranicza etnografii. Po raz pierwszy materiał z zakresu lecznictwa ludowego w *Poszukiwaniach* ukazał się w tomie trzecim. Pomysł tej rubryki zrodził się prawdopodobnie dlatego, że już w tece redakcyjnej znajdowało się wiele materiałów na temat ziołolecznictwa i medycyny ludowej. Świadczy o tym choćby fakt, że już w tym samym numerze „Wisły”, w którym ukazała się odezwa i kwestionariusz redakcji „Zdrowie”, zamieszczona została praca dra Józefa Pelczyńskiego pt. *Kilka słów w kwestii lecznictwa ludowego w Polsce*.¹⁶

Do redakcji „Wisły” napłynął od korespondentów bardzo duży materiał z zakresu lecznictwa i stosowanych leków. Dzięki temu rubryka o lecznictwie ludowym w dziale *Poszukiwania*, stała się najobszerniejszą i przetrwała aż do końca ukazywania się „Wisły”, kiedy inne z powodu braku materiału musiały być zawieszane. Ukazał się nawet jeden specjalny zeszyt „Biblioteki Wisły”, poświęcony lecznictwu ludowemu, w którym znajdowała się obszerna praca Mariana Udziela pt. *Medycyna i przesady lecznicze ludu polskiego. Przyczynek do etnografii polskiej*.¹⁷ W tomie 15 „Wisły” z 1910 r., również w dziale *Poszukiwania*, została opublikowana kolejna ankieta.¹⁸ Nie ma w niej bezpośrednich pytań o nazewnictwo roślin i ziołolecznictwo, gdyż jest

¹³ Tamże, s. 190.

¹⁴ Tamże, s. 190.

¹⁵ Tamże, s. 190.

¹⁶ J. Pelczyński: *Kilka słów w kwestii lecznictwa ludowego w Polsce*. „Wisła” t. 4, 1890, s. 191-193.

¹⁷ Dr Marian Udziela: *Medycyna i przesady lecznicze ludu polskiego. Przyczynek do etnografii polskiej*. „Biblioteka Wisły” t. 7, 1891.

¹⁸ Kwestionariusz „Wisła” t. 15, 1901, s. 750-755.

ona najbardziej „medyczna” z opisanych tu ankiet. Składa się z dwóch części: „ogólnej zawierającej ważniejsze pytania dotyczące zapatrywań ludu na choroby, sposobu leczenia się i znachorów, oraz części szczegółowej, obejmującej: a/ pytania, dotyczące cierpień i chorób poszczególnych, a mianowicie: ciąży, porodu, połogu, chorób wieku dziecięcego, chorób mózgu, nerwów i zmysłów, narządu oddechowego, narządu trawienia, moczowego i płciowego, chorób skóry, cierpień chirurgicznych i choroby narządu ruchowego; b/ pytania, dotyczące przesądów i zwyczajów, praktyk przy śmierci, zwłokach i pogrzebach. Bardzo jest pożądane opisanie wszystkich przesądów, panujących w danej okolicy, nawet w chorobach, nie objętych niniejszym kwestionariuszem”¹⁹. Po każdym z pytań, w nawiasie podane są przykładowe odpowiedzi. Jest to bardzo ciekawe rozwiązanie, ułatwiające dokładne zrozumienie intencji autora. Część ogólna liczy 8 pytań, a część szczegółowa 82 pytania.

Po wznowieniu „Wisły”, w tomie 20, rocznik 1916/1917, została wydrukowana jeszcze jedna ankieta pt. *Kwestionariusz, dotyczący przedmiotów z wierzeniami*²⁰. Obejmuje on trzy działy: 1/ wierzenia, 2/ obrzędy i zwyczaje, 3/ światopogląd ugruntowany na wierzeniach. W tomie 20 zamieszczona została tylko część kwestionariusza, dalszy ciąg już się nie ukazał, gdyż na tym tomie skończyła się edycja „Wisły”. Autor ostatniego kwestionariusza, oprócz podawania typowych danych, apelował również o wykonanie rysunków, fotografii i o nadsyłanie przedmiotów, związanych z kultem, np.: medalików, obrazków, ciast obrzędowych, pisanek. Bardzo ciekawe są pytania — w dziale *Świat ożywiony* — o rośliny. Odpowiedzi na te pytania miały dotyczyć: a/ roślin ludowych, b/ roślin dzikich, c/ roślin w związku z kultem świętych, d/ roślin w obchodach religijnych i obrzędach. Sądzę, że odpowiedzi na te pytania mogły przynieść wiele ciekawych informacji na temat tak interesującego nas dzisiaj kultu roślin leczniczych.

Materiały, nadsyłane przez korespondentów terenowych zamieszczone w dziale *Poszukiwania* są najbogatszym z trzech źródeł wiedzy o lecznictwie i lekach ludowych opisanych w „Wisły”. Następnym ważnym źródłem jest cykl artykułów Elizy Orzeszkowej pt. *Ludzie i kwiaty nad Niemnem*²¹, drukowanych w latach 1888-1890. Trzecim wreszcie źródłem informacji są typowe dla tamtego okresu opracowania monograficzne poszczególnych gatunków roślin, np. o jemiole i o bzie²².

Cenne materiały do historii leków znajdują się w informacjach zawierających nazwy systematyczne roślin i ich nazwy ludowe, sposoby przygotowywania z nich leków oraz opis zastosowania ich w różnych chorobach. W miesięczniku „Wisła”

19 Tamże, s. 750.

20 K.Rel: *Kwestionariusz, dotyczący przedmiotów związanych z wierzeniami*. „Wisła” t. 20, 1916/1917, s. 108-113.

21 W artykułach Elizy Orzeszkowej wymienionych jest około 300 gatunków roślin i choć o wiele mniej miejsca poświęcono tam zastosowaniu, to jednak opisy sposobu zbierania informacji przez E.Orzeszkową u miejscowych zielarek oraz całe kwestie ich dotyczące, dają zupełnie niepowtarzalny obraz wsi nadniemeńskiej. W jej publikacjach materiały z zakresu ziołolecznictwa były weryfikowane przez przyrodnika prof. Antoniego Ślósarskiego. Dzięki temu, obok nazw ludowych znajdują się prawidłowe nazwy łacińskie i polskie. Niestety u około 60 % gatunków roślin brak jest opisu, w jakich chorobach były stosowane. Por. E.Kamińska: *Ziołoznawstwo i ziołolecznictwo w publikacjach etnograficznych Elizy Orzeszkowej* [W:] *Historia leków naturalnych* pod red. Barbary Kuźnickiej, I. *Źródła do dziejów etnofarmacji polskiej*, Warszawa 1986, s. 25-88.

22 J.Rostafiński: *Jemioła*. „Wisła” t. 2, 1888, s. 85-95. E.Majewski: *Bez i hebd. Ich folklor oraz historia nazwisk*. „Wisła” t. 14, 1900, s. 527-597.

znajdują się ponadto artykuły, omawiające leki roślinne sporządzane w aptekach, a także wykazy leków, powszechnie stosowanych na wsiach. Na łamach tego czasopisma drukowane były również ankiety o innej tematyce. Bardzo ciekawa jest m.in. ankieta Erazma Majewskiego, zatytułowana *Wąz w mowie, pojęciach i praktykach ludu naszego*²³. Dotyczyła ona przede wszystkim przesądów związanych z tymi gadami. Zawierała jednak również pytania o leki wytwarzane z jadu, organów i skóry węża.

Miesięcznik „Wisła” był pierwszym czasopismem naukowym, w którym poświęcono tak dużo miejsca problematyce lecznictwa ludowego i stosowania przez lud roślin leczniczych. Ludowa wiedza o ziołach, czysto empiryczna, została potwierdzona w wielu przypadkach przez prowadzone współcześnie badania fitochemiczne i farmakologiczne.

Analiza opisanych ankiet z punktu widzenia pytań, zawartych w kwestionariuszach, według których napływały do redakcji „Wisły” cenne informacje, daje bardzo pozytywny obraz badaczy tamtego okresu. Szczegółowe pytania wskazywały przede wszystkim na kulturoznawcze zainteresowania autorów ankiet. Pytania w ankietach były katalogiem zagadnień, którymi interesowali się ich autorzy. Dawały wyraz także ich oczekiwaniom.

Dzięki ankietom został zebrany bogaty materiał o charakterze informacyjnym, który nie został opracowany naukowo. Nie została przeprowadzona do dzisiaj analiza merytoryczna tego cennego źródła. Cel twórców kwestionariuszy pytań został jednak osiągnięty. Dzięki nim został utrwalony stan wiedzy m.in. na temat roślin leczniczych i lecznictwa ludowego, którego dzisiaj nie można już odtworzyć.

Pytania zawarte w kwestionariuszach na temat lecznictwa choć bardzo precyzyjne i wnikliwe świadczą, moim zdaniem, o braku znajomości realiów polskiej wsi końca XIX w. Choć od połowy ubiegłego wieku zaszły bardzo duże zmiany w sytuacji chłopów (proces uwłaszczenia, szukanie pracy sezonowej w mieście, służba wojskowa) to jednak pod względem świadomości wieś tkwiła w systemie folwarczno-pańszczyźnianym. Pytania w ankietach przerastały prawdopodobnie potencjalnych ankietowanych i możliwości odpowiedzi na postawione pytania. Duża liczba nadesłanego materiału świadczy raczej o dobrych kontaktach ankietowanych z jej rdzennymi mieszkańcami i o dużym już wówczas zainteresowaniu ziołolecznictwem. Nadesłany materiał nie wskazuje jednoznacznie na korzystanie przez badaczy miejscowych z gotowych kwestionariuszy. Materiał nie odpowiada bowiem zgłoszonym pytaniom. Wiele pytań z góry skazanych było albo na fałszywe odpowiedzi albo na ich brak. Szczególnie dotyczy to pytań o „czarownice”, nadprzyrodzoną moc itp. Charakter ankiet wskazuje na duży wpływ prac Oskara Kolberga, którego wizja wsi pogodnej i roześpiewanej, musiała zaważyć na poglądach współczesnych mu badaczy. Ludwik Stomma w *Antropologii kultury wsi polskiej XIX w.* twierdzi, że do dziś z trudem toruje sobie drogę do naszej świadomości fakt, że w XIX w. głównym problemem polskiej wsi był głód, pijaństwo i przestępczość.

23 E. Majewski: *Wąz w mowie, pojęciach i praktykach ludu naszego*. „Wisła” t. 6, 1892, s. 87-92, 343-349.